

<https://doi.org/10.21301/eap.v18i4.1>

Ivan Kovačević

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

ikovacev@f.bg.ac.rs

Danijel Sinani

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

dsinani@f.bg.ac.rs

Dva pomračenja – prilog poznavanju prirode i društva

Apstrakt: Cilj ovog rada je da pokaže kako se kreira kulturni odgovor na jednu prirodnu pojavu. Pomračenje Sunca je u izvesnom smislu laboratorija, jer čovek nema nikakav uticaj na ovu prirodnu pojavu, a sama pojava u najvećem delu nema posledice po ljude. Fokus analize je na dva pomračenja koja su se dogodila u Beogradu 15. februara 1961. i 11. avgusta 1999. Ponašanje građana za vreme tih pomračenja bilo je potpuno različito. Ljudi su 1961. godine radoznalo posmatrali pomračenje kroz specijalne naočari ili nagrađena stakla, a 1999. su se sakrili u kuće izbegavajući svaki kontakt sa spoljašnnošću. Ovakvo različita ponašanja su bila izazvana pozitivnom progandom 1961. i izazivanjem panike i straha 1999. god. I jedno i drugo su stvarali mediji pod kontrolom vlasti. Analizom ovih ponašanja i konteksta u kome su se odigrala uočavaju se značenja – i to kako namere vlasti tako i reakcija građana na medijsku propagandu vezanu za pomračenja.

Ključne reči: pomračenje Sunca, Beograd, 1961. godina, 1999. godina, socijalizam, režim Slobodana Miloševića, spektakl, politička distrakcija

Uvod

Prirodne pojave, posebno one koje izazivaju katastrofe (Bradford and Carmichael 2007) oduvek su privlačile pažnju ljudi. Od posebnog značaja su one razorne pojave na čiji nastanak ljudi ne mogu uticati, kao što su zemljotresi, erupcije vulkana, snežne lavine, tajfuni i druge snažne oluje, cunamiji, poplave, pad meteorita itd. U većini ovih pojava nije moguće uticati na uzroke. Ipak, ljudi primenjuju određene mere da ublaže štetno dejstvo ovih pojava. Detaljnom regulacijom vodotokova moguće je smanjiti ili čak izbeći poplave u ograničenim regionim, tj. slivovima reka. Zidanjem zgrada koje su otporne na potrese uma-

njuju se posledice zemljotresa, a čak je izveden i eksperiment skretanja asteroida sa putanje za slučaj da se neko takvo nebesko telo zaputi direktno prema Zemlji.

Pomračenje Sunca je pojava na čiji nastanak i uzrok nije moguće uticati, bez obzira na najrazličitije magijske prakse širom planete. Ono može imati negativne posledice samo u slučaju specifičnog ljudskog ponašanja – dugotrajnog, nezaštićenog gledanja u pomračeno Sunce. Baš kao što i dugotrajno gledanje u svakodnevno Sunce dovodi do oštećenja očiju, tako i gledanje u „pomračeno” Sunce, bez obzira što je posmatraču lakše nego gledanje u Sunce, može dovesti do oštećenja vida. Na toj osnovi se u moderno doba razvijaju upozorenja o štetnosti direktnog gledanja u Sunce za vreme pomračenja.

Kulturni odgovori na prirodne pojave predstavljaju osnov opstanka čoveka. Cilj ovog rada je da pokaže kako se kreira kulturni odgovor na jednu prirodnu pojavu. Pomračenje Sunca je u izvesnom smislu laboratorija, jer čovek nema nikakav uticaj na ovu prirodnu pojavu, a sama pojava u najvećem delu besposledična je po čoveka. Zbog toga prilikom pomračenja ne postoje složene tehničke operacije kojima se čovek brani od mnogih prirodnih pojava i čije osmišljavanje determiniše pravce akcija. Za razliku od pomračenja Sunca, erupcija vulkana može proizvesti fatalne posledice po ljude koji žive u dometu eruptivne lave vulkana, o čemu postoje svedočanstva poput ostataka Pompeje. Stoga se izvode složene tehničke operacije, kao što je izmeštanje naselja iz prostora u blizini vulkana, u koje se u daleko manjoj meri mogu učitati neki drugi kulturni elementi osim tehničkih. Sa druge strane, pomračenje je pojava koja, kao i mnoge druge, ne donosi nikakvu korist društvu, za razliku od sunčeve energije koju čovek koristi, počevši od zemljoradnje do proizvodnje struje.

To što se pomračenje Sunca, i u uzrocima i u posledicama, zapravo ne dotiče čoveka, uz malu opasnost od dugotrajnog gledanja u pomračeno Sunce, čini ga pogodnim za praćenje i proučavanje raznih kulturnih učitavanja u ovu pojavu.

Kulturni odgovori na pomračenje Sunca se u ovom radu prate u tri vremenska odsečka. To su shvatanja i prakse koje prate pomračenja u tradicijskom društvu srpskog sela 19. veka i događanja prilikom dva pomračenja Sunca u Beogradu 1961. i 1999. godine.

Etnografija i etnologija: Etnografske beleške o verovanjima i običajima u vezi s pomračenjem Sunca

Etnografske beleške o shvatanjima i akcijama vezanim za pomračenje Sunca u tzv. tradicijskoj kulturi¹ detaljno su navedene u dve knjige: „Priroda u verova-

¹ Pod tradicijskom kulturom podrazumevamo etnografski opis života Srba seljaka koji je konstruisan etnografskom delatnošću tokom 19. i prve polovine 20. veka (Kovačević 1988; Kovačević 2016).

nju i predanju našega naroda” Tihomira Đorđevića² i „Astronomija u predanjima, običajima i umotvorinama Srba” Nenada Jankovića (Janković 1951).

U skladu s idejom o „pojavama dugog trajanja”, ovi opisi shvatanja i akcija vezanih za pomračenje Sunca započinju podatkom iz 13. veka. U Nomokanonu iz Ilovice iz 1262, koji je objavio Vatroslav Jagić 1874, stoji:

ВЕЛИКИ ГОСПОДИН О СЕЛЕНИИ
КАКОДАЦИ НАРЦАЮТ СЕ. ДА ИГДА ОУДО ПОГНЕИСТА ЛОУНА НАН САНЦЕ,
ГЛАВЪ: КАКОДАЦИ ЛОУНОУ НЪРДОШЕ НАН САНЦЕ. СЯ ЖЕ ЕСА КИСИ И ЛЪЖА
СОУТЬ. *

Posle ovog podatka iz srednjeg veka,³ i Janković i Đorđević prelaze na izlaganje etnografskog materijala iz 19. i 20 veka.⁴ Nije neophodno navoditi sve primere koje iznose ovi autori u klasičnom maniru etnologije iz sredine 20. veka. Celokupan etnografski materijal iznet u ove dve knjige, u skladu sa konceptom etnografskog opisa „života i običaja”, pri čemu se potom običaji odvajaju od verovanja, može se sažeti tako da se u njemu izdvoje tri elementa:

- 1) shvatanja ili „narodna objašnjenja” uzroka pomračenja Sunca (i Meseca)
- 2) običaji ili prakse kojima se nastoji delovati na pomračenja
- 3) shvatanja o posledicama pomračenja.

Uzroci pomračenja Sunca (i Meseca) mogu se svesti na shvatanje da neka zla mitska bića jedu Sunce i Mesec, a ta mitska bića su vrkolaci (vukodlaci), ale, aždaje, đavoli i sl.⁵

Iz tog shvatanja proizilazi i praksa da se za vreme pomračenja deluje tako što se pucanjem iz pušaka u pravcu Sunca (muškarci) i lupanjem u posuđe (žene) pokušava da spreči zlo mitsko biće da pojede Sunce.⁶

² Knjiga Tihomira Đorđevića je u dva toma, objavljena 1958, iz zaostavštine koja se nalazila kod njegovih sestričina Ljubice i Danice Janković (Đorđević 1958, 3).

³ Skoro u isto vreme je nastao zapis Tome Arhiđakona, koji, opisujući pomračenje Sunca u Splitu 1239. godine, navodi kako je ljude obuzeo strah, pa su trčali tamo-amo misleći da je nastupio smak sveta (Arhiđakon Toma, Historija Salonitana 1266, hrvatski prevod 2003, 197.)

⁴ Osim podatka iz Nomokanona, i Đorđević i Janković navode još jedan podatak iz „preetnografskog” vremena. Naime, Jiriček je u „Istoriji Srba” ukazao da se u pesmi dubrovačkog pesnika Šiška Menčetića (1457–1527) pominje verovanje da vukodlak jede Mesec (Janković 1951, 110; Đorđević 1958, 41). Tihomir Đorđević, takođe, navodi više opisa različitih praksi širom sveta vezanih za pomračenje Sunca (Đorđević 1958, 39–40 i 42–45).

⁵ Na primer, Milan Miličević navodi podatak iz Timočke Krajine: „Sunce kad pomrkne, seljaci drže da neka aždaja, po imenu *vrkolak*, hoće da ga proguta” (Miličević 1984, 61).

⁶ Podatak navodi Vuk Karadžić u *Rječniku*, a Miličević potvrđuje opisom događaja iz Podgorine, gde je za vreme pomračenja kmet vikao na seljake: „Pucajte brže, zar ne

Pomračenja Sunca i Meseca predstavljaju i predskazanja, i to: predskazanje opšte nesreće i predskazanje smrti (ubistva) vladara, s tim što pomračenje Sunca najavljuje smrt hrišćanskog vladara, a pomračenje Meseca turskog (islamskog).⁷

Osnovna etnološka klasifikacija na verovanje i običaje može se uopštiti na shvatanja i akcije. Veza između shvatanja i akcija je više nego očigledna. Verovanje da neke nemani jedu Sunce dovodi do akcije koja ima za cilj da otera nemani. Te akcije su dvostruke: pravljenje buke i direktno pucanje iz pušaka u pravcu Sunca. Etnološki pristup ovako klasifikovanim podacima je dvojak. Proučavanje shvatanja o uzrocima pomračenja Sunca zahteva komparativni pristup zasnovan na punoj komparaciji verovanja i konteksta širom sveta i kroz istoriju, i predstavlja posebno istraživanje koje nije predmet ovog teksta. S druge strane, delanje koje se sprovodi za vreme pomračenja ulazi u posmatrano ponašanje koje se može porediti, u svoj svojoj različitosti, sa ponašanjima prilikom pomračenja 1961. i 1999. godine. Posebno predskazanja koja se u moderno doba svode na objašnjenja mogućih posledica i objavljivanja uputstava o ponašanju ukazuju na politički kontekst, koji treba detaljno razmotriti kada su u pitanju pomračenja iz 1961. i 1999. godine. Polarizacije Sunca i Meseca na hrišćanski i muslimanski svet kojima pretila opasnost ili na srpske ili turske vladare čiji su životi ugroženi zabeležena je u krajevima koji su tada još uvek bili pod turskom vlašću (Makedonija, Hercegovina) ili neposredno pre etnografske beleške izašli iz turske vlasti (Bosna) ili su bili, kao zapadna Srbija, u neposrednom susedstvu sa krajevima koji su doskora bili turski (Janković 1951, 113; Đorđević 1958, 44-45). Jasno je da političke prilike specifikuju nešto opštije predskazanje pomračenja o nevolji ili smrti vladara na vrlo konkretne društvene segmente, kao što su to bili muslimani i hrišćani na teritorijama pod turskom vlašću.

Već ovo sagledavanje konteksta u kome se odigrava pomračenje Sunca, kao i shvatanja o pomračenju i akcije koje iz njih proizilaze ukazuju na interpretativni značaj kontekstualizacije celokupne društvene reakcije na prirodni fenomen.

vidite da ga hala proždre”, kao i iz Timočke Krajine, gde se za vreme pomračenja lupalo u kotlove, tepsije, tiganje i klepetuše da bi se lupnjavom poplašio *vrkolak* koji bi bez te lupnjave progutao sunce (Milićević 1984, 61).

⁷ Predskazanja o pomračenju Sunca i Meseca celovito ilustruje podatak iz Azbukovice „da se ne sluti dobru kada se sunce hvata i da će tada nastradati neki srpski vladalac ili srpski narod, kao što je bio slučaj 1867. godine kad se sunce pomračilo, pa je posle toga poginuo knez Mihailo. Kad pomrči mesec dobro će biti za Srbe, a rđavo za Turke, jer je mesec zaštitnik njihov, a sunce srpski” (Đorđević 1958, 45).

Astronomija – šta je pomračenje Sunca: Zemlja, Mesec, Sunce

Dva pomračenja Sunca koja će biti detaljno analizirana dogodila su se u vreme kada, barem u najvećoj meri, tradicijska verovanja nisu više bila osnov za objašnjenje ove pojave. Pomračenje Sunca, kako je utvrdila moderna nauka, nastaje kada Mesec zaklanja Sunce posmatrano sa Zemlje. Mesečeva senka se kreće relativno brzo i pomračenje ne traje dugo. Posmatrač sa Zemlje ima nekoliko minuta da posmatra potpuno pomračenje Sunca.

Iako su još antičkim Grcima bili poznati uzroci pomračenja Sunca, ljudi su, živeći na mnogim delovima planete, do današnjeg vremena pomračenje objašnjavali na slične ili unekoliko različite načine, kao i Srbi seljaci. Kako se vidi iz citata Nomokanona iz Ilovice, hrišćanstvo se borilo protiv takvih tumačenja pomračenja. Vekovima kasnije, srpska prosvetiteljska nauka je u delu Atanasija Stojkovića (1773-1832), kroz njegovu trotomnu „Fisiku” (1801-1803), upoznavala srpsku publiku sa naučnim objašnjenjem mnogih prirodnih pojava (Kovačević 2001, 115-123), pa i pomračenja Sunca. Stojkovićev cilj je bio „iskoreniti i razrušiti sujeverja” (Kovačević 2001, 116), a po pitanju pomračenja Sunca posebno je ukazivao na „ludost” shvatanja da pomračenje nastaje tako što se Mesec i Sunce „rvaju” (Janković 1951, 111-112). Etabliranjem modernog i racionalnog objašnjenja prirodnih pojava tokom 19. veka, pomračenja Sunca iz 1961. i 1999. godine desila su se u uslovima opšteprihvaćenog naučnog tumačenja nastanka ove astronomske pojave. Domaći i strani astronomi su u stručnim publikacijama tačno najavili pomračenje (Simovljević 1960; Mikhailov 1960), da bi već iste godine objavili prve rezultate posmatranja pojave (Mišković 1961).

Etnografija – 1961: Pomračenje Sunca kao rasonoda za narod

Pomračenje Sunca 15. februara 1961. Godine je u Beogradu dočekano kao pravi prirodni spektakl. Opis događaja u popularnom sajtu o novijoj istoriji Beograda „Kaldrma”⁸ ukazuje na veliku znatiželju građana koji su u priličnom broju posmatrali ovaj događaj.

„Crno sunce koje je izazvalo pometnju u Zoološkom vrtu.

Sumrak, magla u nižim delovima grada, igra senki na zidovima, jedva vidljivi deo ”nepojedenog” Sunca, gomile ljudi na punktovima – to je bila slika Beograda 15. februara 1961. godine u 8.48 izjutra.

⁸ <https://kaldrma.rs>

Dugo očekivano i najavljavano pomračenje Sunca, videlo je tog prohladnog dana nekoliko stotina hiljada Beograđana što sa krovova višespratnica, izdignutih delova grada i svuda gde je pogled ka nebu bio slobodan.

Ova prirodna, ali nesvakidašnja pojava izmenila je tog dana radno vreme mnogih radnih organizacija, pa su radnici u mesto u sedam izjutra, kako je bilo uobičajeno, na posao dolazili tek oko 10, kada je sve prošlo. Radna disciplina je potpuno popustila, pa je većina zaposlenih napustila radna mesta i pronalazila najbolju poziciju na terasama ili na ulici, kako bi posmatrali pomračenje.

Spektakl, koji se prvi put ponovio posle dugih 250 godina, zainteresovao je mnoge žitelje prestonice. Snabdeveni naočarima, zagaravljenim staklima, foto-filmovima, Beograđani su od ranih jutarnjih sati vizirali Sunce. (...)

Sa različitih strana mogli su se čuti komentari, navijanje, „stručne primedbe”, ali i šale. Gotovo totalno pomračenje u prestonici proteklo je, ipak, bez pojave zvezda i paljenja ulične rasvete. Razlog tome bio je što se naša prestonica nalazila van zone apsolutnog pomračenja.

Terazije i Kalemegdan bili su pod opsadom posmatrača koji su izašli iz prodavnica i kafana. Fotografi i fotoreporteri birali su najbolja mesta kako bi ovekovečili ovaj trenutak. Kelneri iz „Balkana” i „Moskve” izlazili su na sme-

nu, kao i prodavačice iz Robne kuće Beograd, pošto kupaca uopšte nije bilo. Svi su u tom trenutku imali druga posla. (...)

Na još jednoj beogradskoj lokaciji bilo je izuzetno neobično raspoloženje tog jutra. Već oko sedam sati izjutra u Zoološki vrt su počeli da stižu građani, učenici obližnjih škola, novinari, fotoreporter... Što se više približavalo vreme pomračenja uzbuđenje je bilo sve veće. Ispred kaveza lavova, tigrova i pantera bila je najveća gužva. Počeli su da reže, a povremeno su i skakali na ogradu...”⁹

Sličan opis pomračenja Sunca nalazi se i na sajtu 011info: „Na desetine hiljada Beograđana bilo je u potpunoj pripravnosti. Nije se do tada pamtilo da su u 8.48 izjutra, umesto da polaze uobičajenim poslovima, ljudi stajali na balkonima i krovovima zgrada ne obazirući se na nisku temperaturu. Opskrbljeni foto-filmovima i zatamnjenim naočarima, hitali su da se domognu brdovitijih delova grada, gdegod je bilo moguće uhvatiti pogled ka nebu.

U isto vreme, pomračenje Sunca je toga dana diktiralo i radno vreme. Smene su, umesto u 7 izjutra, počinjale tek od 10, a oni koji su već počeli sa poslom nisu mnogo marili za radnu disciplinu. Velika se gužva stvorila na Kalemegdanu i Terazijama, gde je pomračenje izvelo znatiželjnike iz kafana i dućana. Čak su i prodavačice robnih kuća i konobari „Moskve” i „Balkana” udesili vanredne smene: naizmenično su izlazili kako bi osmotrili deo spektakla.

Dobar deo zaposlenih nije ni imao previše posla. Radnje su bile prazne jer su i kupci u tom trenutku imali preča posla. Nešto bolji pogled su imali posetioci beogradske opservatorije gde su se, osim pomračenog Sunca, mogli videti još i Merkur i Venera.”¹⁰

Istorija, sociologija, politika – stabilni socijalizam uoči prvih kriza

Pomračenje Sunca 15. oktobra 1961. godine odigralo se u vreme stabilnog socijalizma, tj. pre brojnih političkih, ekonomskih i društvenih kriza. Posle učvršćivanja vlasti KPJ za vreme i posle okončanja rata jedina veća politička kriza

⁹ <https://kaldrma.rs/crno-sunce-koje-je-izazvalo-pometnju-u-zooloskom-vrtu/>. Jedan od autora ovog teksta navedenom opisu dodaje i sledeću autoetnografsku zabeležku: „Dan pred pomračenje otac je kupio tamne naočari koje koriste zavarivači. Majka, otac i ja smo ustali rano ujutro i zaputili se na Kalemegdan. Na jednoj od dve glavne kalemegdanske staze, onoj koja gleda na francusku ambasadu, bilo je puno ljudi. Svi su u rukama držali neku zaštitu za oči – najčešće negativne filmova i nagaravljene komade stakla. Gledali smo pomračenje Sunce naizmenično uzimajući tamne naočare. Kada se pojavila prva senka na Suncu, kao i kada je nastupilo puno pomračenje, čuli su se uzvici oduševljenja”.

¹⁰ <https://www.011info.com/bilo-jednom-u-beogradu/dan-kada-je-nad-beogradom-mesec-progutao-sunce>. Autor teksta je Marta Levai.

je nastala usled sukoba jugoslovenskih komunista sa Staljinom i Informbiroom. Konflikt se odražavao na celo društvo i to, prvo, pojačanim sprovođenjem principa same Kominterne u cilju uveravanja Staljina da KPJ nije „skrenula sa pravog puta”, a, potom, u traženju „sopstvenog puta”, tj. differentie specificice u odnosu na Moskvu. Sopstveni put, s vremenom izgrađen kao „samoupravni socijalizam”, utemeljen je u periodu 1949-1953. kada je dovršen pravni okvir samoupravljanja. U vremenu koje sledi događale su se krize unutar same partije, kao što je sukob sa Milovanom Đilasom, njegovo isključenje iz KP i potonje hapšenje i suđenje.¹¹ Međutim, taj konflikt je zapravo usamljena „baruffa in famiglia” u odnosu na realne procese u društvu, kao što su industrijalizacija i urbanizacija, koji su bili turbulentni ali bez većih društvenih sukoba. Na političkom planu, posle zatvaranja konflikta sa SSSR-om Hruščovljevom posetom Beogradu 1956. godine (Tripković 1998) intenzivirani su kontakti sa zemljama Trećeg sveta i njihovim liderima u pripremi osnivanja Pokreta nesvrstanih u Beogradu 1961. godine (Bogetić i Dimić 2013). Neophodna politička aktivnost je inscenirana partijskim kongresima, Titovim istupanjima ili drugim partijskim dokumentima, koji su potom razrađivani unutar partije ali bez većeg uticaja na društvenu realnost. U toku ovog perioda bez većih i otvorenih društvenih konflikata nagomilavali su se ekonomski i društveni problemi koji su uticali na deceniju koja sledi. Povećanje nezaposlenosti (Woodard 1995) je, kao posledica tržišne prirode ekonomskog ponašanja samoupravno konstruisanih preduzeća u prvim godinama sedme decenije, rezultiralo potpunim otvaranjem granica i odlaskom skoro milion građana u zemlje Zapadne Evrope. Na unutrašnjem planu je 1964. godine proklamovana „privredna reforma”, a na političkom je 1966. godine došlo do novog sukoba unutar partije i eliminacije „čoveka broj dva”, Aleksandra Rankovića (Dimitrijević 2020). Politički i društveno burnu deceniju zatvaraju potresi 1968. godine izazvani sovjetkim upadom u Čehoslovačku, a na domaćem političkom planu otvaranje pitanja egzodusa Srba sa Kosova, junske studentske demonstracije i novembarske demonstracije u Prištini pod parolom „Kosovo-republika”.

Kada se uporede ove dve decenije, vidi se da su pedesete godine bile period stabilnog socijalizma u kome se dograđivao „samoupravni sistem” i ostvarivale krupne društvene promene, kao što su migracija iz sela u grad, transformacija seljaka u radnike, izgradnja stanova u gradovima i urbanizacija života.

Jugoslovenski socijalizam 1950-ih godina karakteriše zatvorenost,¹² spori napredak životnog standarda i spektakli. Uprkos statističkom rastu industrijske proizvodnje i društvenog proizvoda, kao i savremenim jugonostalgicnim na-

¹¹ Pregled literature o Milovanu Đilasom je moguće naći u radovima Dobrila Aranitovića (Aranitović 2008) i Aleksandra V. Mitrovića (Mitrović 2014).

¹² Početkom 1950-ih godina iz Jugoslavije je uspešno bežalo nekoliko hiljada ljudi godišnje, da bi se taj broj 1956. godine povećao na preko 9.000. Tek nešto manji je bio broj uhvaćenih u bekstvu (Radić 1999, 145–149).

rativima, prvu polovinu te decenije obeležava pad životnog standarda, da bi u drugoj polovini započeo spori napredak (Dobrivojević Tomić 2016, 147 i dalje). Od tada su životni standard, izbor robe široke potrošnje i kupovna moć građana rasli iz godine u godinu (Duda 2005, 44-45 i dalje).

U tom periodu se iz Jugoslavije se moglo otići samo rizičnim bekstvom, da bi se liberalizacija putovanja u inostranstvo dogodila tek 1960-ih godina kada je postalo omogućeno upoređivanje života sa zemljama Zapada, a nešto kasnije i sa zemljama sovjetskog lagera. Bez obzira na ograničene kanale informacija, poređenjem¹³ se već 50-ih godina naslućivalo da su progres i poboljšanje životnog standarda građana daleko brži na Zapadu, ali sporiji u zemljama lagera (Duda 2005, 40).

Pomračenja Sunca 1961. u kontekstu socijalističkog spektakla

Politički život se odvijao u uslovima jednopartijskog monopola Komunističke partije i njenog lidera. Tito je bio centar političkog života i političkog spektakla.¹⁴ Povremeni Titovi govori u javnom prostoru, na trgovima ili u fabrikama bili su glavni događaji, dok su manje spektakularni bili kongresi i plenumi koji su bili praćeni tadašnjim ograničenim medijima (radio, novine).

Organizovanje uličnih manifestacija ili upravljanje tim događajima, kada su spontani ili kada to postanu, pokazalo se veoma teško. Najpoznatiji slučaj su velike demonstracije povodom tršćanske krize. Ne ulazeći u pitanje da li je kriza započela postavljanjem metalnih tabli na jugoslovenskoj strani ili na neki drugi način, dovela je do pokreta jugoslovenske vojske ka granici i izuzetno zapaljive retorike. U govoru u mestu Okroglica, blizu italijanske granice, Tito je odbacio ustanovljenu podelu na zonu A i zonu B iskazavši pretenzije na obe zone (Milkić 2012, 222). Tokom tršćanske krize povremeno su održavane manifestacije podrške Titu i rukovodstvu zemlje, a najveće su se dogodile 9. oktobra 1953. kada je policija vodenim topovima odbijala masu¹⁵ od stranih ambasada u Beogradu.¹⁶ Na taj način se politički spektakl zamišljen kao podrška vlasti završio kao opasna konfrontacija građana i policije.

¹³ Mogućnosti poređenja su otvorene prikazivanjem nevelikog broj američkih filmova tokom 1950-ih, pri čemu se posebno pamti velika poseta filmu „Bal na vodi” (Bathing Beauty, 1944, George Sidney) koji je gledalo preko 300.000 Beograđana (Vučetić, [2011] 2019, 87).

¹⁴ Na zajedničke crte političkih, muzičkih i sportskih spektakla sa pomračenjem Sunca ukazali su lapidarno Janković i Šešić (Janković i Šešić 2010, 3).

¹⁵ Visoki partijski organi su ocenili da su demonstracije dobile rušilački karakter i da treba blago sprečiti divljanje (Milkić 2012, 224).

¹⁶ Rušilačke demonstracije povodom tršćanske krize imale su reprize sasvim drugim povodima. Vlast je 14. oktobra 1961. organizovala veliki miting podrške narodu

Televizija je bila na samom početku još uvek tehnički nesposobna i sa ograničenim auditorijumom da bi bila osnov spektakla, što je postala u narednom periodu. Glavni spektakli su bili Titovi govori i dočeci kako stranih državnika tako i samog Tita po povratku sa putovanja, kao i prvomajska vojna parada. Vremenski najduži spektakl je bio Titov rođendan, u sklopu koga je nošena štafeta „mladosti” (Grigorov 2008; Kastratović Ristić 2012) koja je predavana Titu prilikom centralne svečanosti na stadionu „JNA” u Beogradu svakog 25. maja.¹⁷

Svi politički spektakli su zahtevali duge pripreme i veliki organizacioni napor.¹⁸ Bez obzira na to što se nije postavljalo pitanje koliko košta Titov rođendan, nazvan „Dan mladosti”, angažovanje svih resursa je bilo veliko. Nasuprot tome,

Konga. Povodi velikog mitinga na tadašnjem Trgu Marksa i Engelsa su ovog puta bili mnogo udaljeniji od Trsta i odnosili su se na hapšenje predsednika vlade Konga Patrisa Lumumbe posle međusobnog pokušaja smenjivanja njega i predsednika države Žozefa Kasa-Vubua (Gerard and Kuklick 2015, 108–121, 194–205). Posle održanih govora masa se uputila prema belgijskoj ambasadi, gde je zapaljen jedan automobil, a zgrada opljačkana. Policija i vatrogasci su vodenim šmrkovima rasterivali građane koji su se ozbiljno sukobili sa policijom, pri čemu je bilo više desetina povređenih na obe strane. Skoro 50 godina kasnije, 21. februara 2008, tadašnja vlast organizovala je miting protiv proglašenja nezavisnosti Kosova. Na mitingu su govorili predsednik vlade Vojislav Koštunica i mnogi drugi političari iz Srbije (Tomislav Nikolić) i okruženja (Milorad Dodik, Andrija Mandić). Posle mitinga dogodila se velika pljačka prodavnica, koja je zbog snimka krađe patika učinila da miting dobije podrugljiv naziv „Kosovo za patike”. Tom prilikom se dogodilo više napada na strane ambasade, a prilikom paljenja američke poginuo je jedan demonstrant. Ekskurs u ovoj napomeni ukazuje na vezu političkih demonstracija s nasiljem i pljačkom, a sa ciljem da ukaže na još jednu moguću istorijsku komparaciju. Naime, osim navedenih pljačkaških pohoda u demonstracijama povodom Trsta, Konga i Kosova, takvih primera je kroz istoriju bilo još. Napad radikala na skupštinu Napredne stranke 14. maja 1889. godine sadržao je kratku pauzu dok su napadači pojeli ručak spremljen u bašti „Velike pivare” za vođe naprednjaka, kao i obijanje kase u restoran „Kasina” gde su se sklonili naprednjački prvaci (Jovanović 1929, 127–129). Demonstracije 9. marta 1991. Bile su praćene razbijanjem i pljačkanjem kioska u centru grada, a revolucija 5. oktobra 2000. odnošenjem umetničkih predmeta i nameštaja iz Narodne skupštine, kao i razbijanjem i pljačkanjem određenih prodavnica. Ova pljačkaška „vertikala” kroz više od jednog veka zavređuje posebno proučavanje.

¹⁷ U prvih desetak godina Titu je štafeta predavana na Terazijama u Beogradu ili u Belom dvoru, da bi sredinom 1950-ih centralna svečanost bila preseljena na stadionu „JNA” (Lukić Krstanović 2010, 112).

¹⁸ Prema rečima glavnog organizatora proslave, na jednom od Titovih rođendana na stadionu „JNA” on je rukovodio radom (i troškovima) nekoliko desetina hiljada ljudi, što je zahtevalo višemesečni celodnevni rad sa permanentnom telefonskom i svakom drugom kontrolom desetak sektora (transport, smeštaj, ishrana, logistika, umetnički sektor, računovodstvo itd.).

pomračenje Sunca je bilo sasvim besplatno i tek poneko je kupio specijalne naočare za posmatranje Sunca, što je bio individualni trošak. U društvu u kome su spektakli nadomeštali spori rast životnog standarda i teškoće adaptacije velikog broja novih urbanita, jedan politički neutralan spektakl, kakav je pomračenje Sunca, razbijao je monotoniju političkih mitinga i kongresa. Istovremeno sa političkim manifestacijama, koje su ubedivale stanovništvo u ogromne blagodeti jugoslovenskog socijalizma i veliko delo Josipa Broza, polovinom 1950-ih su se pojavili i zabavni spektakli nepolitičkog sadržaja. To su, prvenstveno, bili muzički festivali. Prvi festivali zabavne muzike održani su u Zagrebu 1953. i Opatiji 1958. godine. (Lukić Krstanović 2010, 159-160; Buhin 2016), pa potom „Melodije Jadrana” u Splitu 1960. i „Beogradsko proleće” 1961. godine (Arnatović 2020, 16). Na ovaj način su muzički spektakl i glamur ušli u Jugoslaviju paralelno sa takvim sadržajima italijanske državne televizije (RAI), koji su reemitovani na početku života JRT i RTB. Razvitak muzičke industrije, pri čemu je zabavna muzika bila medijski praćenija a neofolk tog doba nešto skriveniji, išao je u pravcu diversifikovane zabave koju pružaju rokenrol,¹⁹ zabavna i folk muzika. I dok su sve ove vrste muzike izazivale ideološke sumnje i rasprave,²⁰ a politički rituali predstavljali prejaku dozu ideologije, prirodni fenomen koji će zabaviti narod bio je nešto veoma poželjno.

Kada se zna da je socijalistička ideologija u sebe inkorporirala znatiželjnost prema prirodi iskazanu u pedagoškom, školskom i vanškolskom procesu,²¹ kao i da sam fenomen pomračenja ima nisku frekvenciju, stvoreni su uslovi da posmatranje pomračenja dobije masovni karakter. Osim toga, pomračenje nije štetno ni u materijalnom ni u političkom smislu, što ga stavlja u one pojave koje se propagiraju, a učestvovanje u posmatranju podržava. Stabilnost sistema u potpunosti obezbeđena državnim silama prinude, stabilan ali spor progres i rast životnog standarda, kao i odsustvo političkih turbulencija koje će nastupiti vrlo brzo posle pomračenja učinili su da jedan besposledični prirodni fenomen dobije veseli karakter i zadovoljenje radoznalosti, a ponegde i karnevalski oblik. Masovnost, s karakterom spontanosti, upotpunila je organizaciju posmatranja pomračenja u pedagoškim ustanovama dajući posmatranju totalni karakter.

¹⁹ O počecima rokenrola u Jugoslaviji opširno piše Aleksandar Raković (Raković 2011, 251–305).

²⁰ O ideloškim (dis)kvalifikacijama džeza (Raković 2011, 21–157; Lučić Todosić 2002, 49–96; Vučetić [2011] 2019, 165–194), rokenrola (Raković 2011, 187–579; Lučić Todosić 2002, 97–121; Vučetić [2011] 2019, 194–223), zabavne muzike (Lukić Krstanović 2010, 140–146), trubaštva (Timotijević 2005, 154–171) i narodne muzike (Janjetović 2010, 63–89).

²¹ U vreme pomračenja Poznavanje prirode je bio poseban predmet u nižim razredima osnovne škole. Posebne organizacije za upoznavanje mladih sa prirodom su bile planinarske, izviđačke, goranske itd.

Etnografija – 1999: Pomračenje Sunca kao pomračenje uma²²

Stvaranje panike počelo je više nedelja pre pomračenje Sunca 11. avgusta 1999. godine. U tom procesu su učestvovali mediji, prvenstveno štampani, koji su iznosili insinuuacije o opasnosti od pomračenja i prenosili katastrofična obaveštenja magova i astrologa. U stvaranje atmosfere straha uključili su se i neki lekari, koji su preuveličavali ili čak izmišljali negativne posledice pomračenja. Punu potvrdu strahovima dala je i sama vlast, koja je u saopštenju ministarstva iznela niz uputstava koja govore građanima da se na svaki način sačuvaju od opasnosti koje donosi pomračenje.

„Isprepletajući tabloidne i ne-tabloidne elemente izveštavanja (...), mediji su homogenizovali osnove na kojima je sada bilo moguće komunicirati sa događajem, mešajući nauku, spektakl, sitnice i proročanstva u hibridni ‘ekliptički entitet’ i uništavajući u tom procesu autoritet bilo kog pojedinačnog tumačenja o ovom fenomenu” (Janković 2018, 597). Ukoliko se javilo nešto što remeti takav „ekliptički entitet”, usledila bi brza reakcija. Naime, kada su se na tržištu pojavile naočari za posmatranje pomračenja Sunca, usledila je brza medijska kampanja protiv njih, u kojoj su osim tvoraca tekstova u medijima, učestvovali i lekari. Od naučnika koji su analizirali takve naočari i istakli njihovu bezbednost, uz sasvim uobičajene rezerve koje se odnose na ekstremne situacije, uzimane su samo rezerve, što je bilo dovoljno da se zaokruži kampanja o „nebezbednim naočarima” i da se u jedinstvenoj propagandnoj celini zapuši „rupa” koju su napravili preduzetnici, van kontrole režima, sledeći profit.²³

Čak i kada se u novinskim tekstovima nalazila konstatacija da „neće biti katastrofe”, taj stav je zatrpan drugim, koji govore o tome kako se „negde veruje” da će biti smak sveta ili kako „neki misle” da predstoji „meteorski pljusak” i sl.

U kreiranju platforme straha korišćena su tradicionalna verovanja iz celog sveta, kako o samom pomračenju tako i o apokalipsi, smaku sveta, kraju sveta i sl. U naslovu iz „Blica” koji glasi „Đavoli će pojesti sunce, anđeli će ga spasiti” (Janković 2018, 597) uočava se tradicionalno verovanje pomenuto na početku ovog teksta o tome kako zla mitska bića, uključujući i đavole, „jedu Sunce”. U „Večernjim novostima” moglo se pročitati o običaju u Istočnoj Srbiji gde se vikanjem na Mesec i lupanjem u šerpe i lonce sprečava pomračenje Sunca (Janković 2010, 10). Simptomatično je da se drugi deo tradicijskog verovanja

²² Izraz „pomračenje uma” za događaje u vezi sa pomračenjem Sunca 11. avgusta 1999. godine upotrebio je astronom dr Milan Ćirković u tekstu „Totalno pomračenje uma”, objavljenom 13. avgusta 2009. godine (Ćirković 2009).

²³ Epizoda sa naočarima za gledanje pomračenja detaljno je opisana u člancima Vladimira Jankovića (Janković i Šešić 2010, 12–14; Janković 2018, 598–600).

o pomračenju, kad se nagoveštava pad vladara ili njegova smrt, nije našao u medijskom paketu zastrašivanja populacije.

Kruna stvaranja straha od pomračenja bilo je zajedničko saopštenje Saveznog ministarstva, Hidrometeorološkog zavoda i Instituta za očne bolesti. Saopštenje je više puta čitano na državnoj televiziji.

Savezno ministarstvo za rad, zdravlje i socijalnu politiku, Savezni hidrometeorološki zavod i Institut za očne bolesti Kliničkog centra Srbije:

Mere zaštite i način ponašanja

1. za vreme delimične faze pomračenja se ne sme gledati nezaštićenim okom;
2. za posmatranje pojave pomračenja koristiti specijalne naočare sa kobalt staklom, koje imaju maksimalno zasencenje;
3. za vreme totalne faze, koja će biti prisutna na području severno od linije koja spaja Suboticu i Kikindu, može se gledati bez korišćenja zaštite, ali tek nekoliko sekundi pošto počne ova faza, s tim da se mora prekinuti pre nego što se totalna faza završi;
4. preporučuje se građanima da spuste roletne na prozorima i da se udalje od prozora, kako se ne bi pogled nesvesno, a bez zaštitnih naočara uputio prema Suncu;
5. ko ne mora, posebno deca i stariji, ne treba da izlaze iz kuće za vreme pomračenja, niti da posmatraju pojavu;
6. posebnu odgovornost imaju roditelji, ukažani i zaposleni u predškolskim ustanovama. Za vreme trajanja pomračenja deca treba da su u zatvorenom i zamračenom prostoru;
7. u preduzećima i ustanovama gde je proces rada organizovan po smenama, zaposleni u prvoj smeni moraju sačekati dolazak osoblja iz druge smene;
8. lica obolela od hroničnih bolesti i psihijatrijska bolesnici treba strogo da se pridržavaju datih upustava o ponašanju i redovno uzimaju propisanu terapiju. Preporučuje se da se i pored zaštitnih naočara pojava ne posmatra direktno već indirektno preko TV ekrana.

Moguće posledice

- ubrzan rad srca;
- grčenje u želudcu;
- pojačan svrab kože;
- nagli skok krvnog pritiska;
- povećanje nivoa šećera u krvi;
- učestalo mokrenje.

Rezultat višednevnog zastrašivanja stanovništva je rezultirao pustim ulicama gradova,²⁴ zamračenim prozorima i kratkotrajnim, ali potpunim, zamiranjem života: „(...) te srede (radni dan) ništa živo nije radilo, od državnih ustanova, banaka, pošta, sudova, pa do supermarketa. Hrabriji su radili bauljajući u mraku, poneki bi gledali i televiziju, mada je i za to bila potrebna prilična hrabrost, s obzirom da je ogroman broj naših sugrađana bio ubeđen da je i posmatranje pomračenja na televiziji smrtna opasnost (to je bilo jedno od najčešćih pitanja na prilično usijanim telefonima astronomskih društava). JAT je tog dana otkazao sve letove u periodu od 8:30 do 14h, sad da li zbog straha pilota ili potencijalnih putnika, nije saopšteno. U Novom Sadu su neki entuzijasti stavili teleskop pored kolovoza Bulevara Mihajla Pupina, inače jedne od najprometnijih gradskih

²⁴ Jedan od autora ovog teksta je izašao na ulicu u toku pomračenja da zabeleži stanje i kretanja ljudi i uočio je potpuno odsustvo prolaznika i automobila.

saobraćajnica – i ništa se nije desilo, jer saobraćaja jednostavno nije bilo. U Beogradu je na linijama 19, 21, 29, 22 funkcionisao jedan jedini trolejbus koji je stajao bez obzira na stanice, i čiji se vozač hvalisao svim putnicima da je jedino on dovoljno hrabar da radi! Doći do Kalemegdana, gde su se na platou kod Narodne opservatorije okupili hrabriji, mahom mlađi sugrađani da posmatraju ono delimično pomračenje vidljivo iz Beograda, bila je prava avantura, mada je za bicikl bilo gotovo idealno. Čak i na jugu, gde je delimično pomračenje bilo veoma malo, recimo u Nišu, ulice su bile prazne, kafići zatvoreni. Sve potpuno suprotno od reakcija čitavog ostatka Evrope, procene kažu da je samo u Budimpešti pomračenje na ulicama posmatralo preko milion ljudi, a biznis iznajmljivanja stolica za sedenje na trgovima je nekim preduzetnim komšijama doneo tog dana značajnu zaradu” (Ćirković 2009).

Istorija, sociologija, politika – stabilokratija u pokušaju

Vladavina Socijalističke partije Srbije (SPS) u periodu 1990-2000. može se karakterisati kao vlast neideološke hegemonске stranke. Stranke tog tipa su u politikološkoj literaturi nazvane pragmatično-hegemonističke stranke (Sartori 2005, 205-216.). Bez obzira na genetski odnos prema komunističkoj partiji (Savez komunista), Ustavom iz 1990. izvršen je otklon prema velikom delu stare ideologije. Povratak privatne svojine u punom obliku u sistem, kao i povratak ustrojstva parlamentarne demokratije zasnovane na višestranačju predstavljaju raskid sa starim socijalističkim režimom zasnovanim na komunističkoj ideologiji. Kao natruha socijalizma u Ustavu je ostala društvena svojina, ali sada u neideološkoj funkciji kontrole, tj. usporavanja i usmeravanja procesa privatizacije. Pragmatično-hegemonistička stranka drži sve poluge vlasti i u slučaju da joj je potrebno u vlast uključuje satelitske kooperativne stranke kojima ne daje pristup stvarnom vršenju vlasti. U desetogodišnjoj vladavini SPS-a jedna kratkotrajna vlada (1992) je bila formirana uz podršku iz klupa Srpske radikalne stranke, a dve su bile koalicione – sa Novom demokratijom (1993-1997) i sa SRS-om (1998-2000). U oba slučaja koalicioni partneri nisu učestvovali u kreiranju najvažnijih političkih odluka, već su imali klasičan klijentelistički odnos sa hegemonskom strankom. Postojanje izbora čini da se politički sistem u posmatranom periodu može smatrati i sistemom sa dominantnom partijom (Ivančević 2017, 342-343), ali se odbijanjem SPS-a da prizna izborni poraz i nastojanjem da nasilno zadrži vlast (1996. na lokalnim i 2000. na predsedničkim izborima) ta partija približavala karakteristikama hegemonističke stranke.

Stabilokratija ostvaruje privid institucionalnosti kroz deklarativno poštovanje ljudskih prava i vladavine zakona, prividom rada institucija i višepartijskih

izbora, dok se realno pokazuje kao simulacija demokratije uz nastojanje da se uspostavi potpuna kontrola medijskog prostora i kršenje osnovnih demokratskih procedura u izbornom procesu (Stanković 2019, 214). Za ilustrovanje ovih karakteristika perioda 1990-2000. može poslužiti permanentno nastojanje da se uguše svi mediji osim režimskih, uključujući zlobotrebu monopola na uvoz novinskog papira, potpuno nezakonito ometanje signala radio i televizijskih stanica koje nisu bile pod kontrolom SPS-a²⁵ ili izmena zakonskih i drugih pravnih akata kojima se određeni mediji preuzimaju da bi se ukinuo njihov kritički odnos prema režimu. O kršenju izbornih pravila i falsifikovanju rezultata izbora u režiji SPS-a postojala je obimna dokumentacija uključujući i priznanje same vlasti da je krala na lokalnim izborima, što potvrđuje tzv. *Lex Specialis*, donet 1997. posle tromesečnih protesta političkih stranaka koje su bile pokradene na izborima.

Sažimajući analize politikologa, sociologa i stručnjaka za ustavno pravo, Vladan Stanković ukazuje na „institucionalne mehanizme koji demokratiju pretvaraju u stabilokratiju”: 1) Često raspisivanje izbora, 2) Neregularne (pred) izborne procedure, 3) Kontrola medija, 4) Kontrola zakonodavne vlasti, 5) Puna kontrola pravosuđa, 6) Kontrola uprave (Stanković 2019, 215-218).

Letimično podsećanje na period 1990-2000. pokazuje da su svi elementi stabilokratije bili prisutni.

- 1) U tom periodu su često održavani izbori: 1990. (predsednički i republički parlamentarni), 1992. (savezni parlamentarni), 1992. (predsednički, republički parlamentarni, savezni parlamentarni, pokrajinski i lokalni), 1993. (republički parlamentarni), 1996. (savezni parlamentarni i lokalni), 1997. (republički parlamentarni i pokrajinski) i 2000. (savezni predsednički i parlamentarni). To znači da su građani Srbije u desetogodišnjem periodu izlazili 7 puta na birališta. Česti izbori su prevencija prerastanja manje krize u veću krizu uspostavljanjem referendumskog pitanja čime se izvršava reanimacija sopstvenog biračkog tela koje je počelo da se osipa usled različitih vrsta političkog zamora, skandala, afera, pogrešnih političkih poteza i sl.
- 2) Neregularne izborne procedure su već pomenute, s tim što se radilo o ogoljenim izbornim krađama, kao što je prepravljnje zapisnika sa biračkih mesta, sklapanje listića na kojima je zaokružen opozicioni kandidat ili lista, prepravljnje ili poništavanje izbora od strane izbornih komisija u kojima su predstavnici SPS-a imali većinu ili sudsko „ponišavanje” izbora na osnovu neobrazloženih žalbi predstavnika SPS-a. Neregularne predizborne procedure su se prvenstveno odnosile na zastupljenost u medijima i na način medijskog praćenja izborne

²⁵ Vlast je ometala informativne emisije gradske televiziji „Studio B”, što je ostalo neistraženo i nesankcionisano do danas, i prekidalala program nezavisne radio stanice „B 92”. Lokalne televizijske i radio stanice u opštinama i gradovima koji su bili van vlasti SPS-a su bile pod konstantnom presijom, pretnjom zatvaranjem ili im su, čak, nasilno oduzimani predajnici.

kampanje. Na samom početku višestranačkih izbora 1990. godine glavni protivkandidat predsedniku SPS-a Slobodanu Miloševiću, Vuk Drašković, ocrnjen je na državnoj televiziji, gde je „novinarka” Mila Štula u centralnoj informativnoj emisiji saopštila kako je Draškoviću CIA kupila vilu na Ženevskom jezeru. Ovaj „novinarski stil” iz predizborne kampanje trajao je sve vreme vlasti SPS-a.

- 3) Kontrola medija se odvijala kroz sve pomenute mehanizme: od nasilnog gušenja medija koji nisu pod kontrolom vlasti²⁶ do pretvaranja državnih medija u stranačko glasilo, tj. puko propagandno sredstvo vladajuće stranke.
- 4) Kontrola zakonodavne vlasti je bila potpuna, pa je imala i karikaturne oblike kada bi skupštinska većina SPS-a i satelita odbila neki amandman opozicije da bi ga na istoj sednici u istom tekstu predložila socijalistička vlada a skupština usvojila.
- 5) Kontrola pravosuđa se najviše ogledala u izbornom procesu, gde su sudovi predstavljali poslednju instancu i gde su potpuno neosnovano presuđivali u korist neobrazloženih žalbi SPS-a na rezultate izbora na glasačkim mestima na kojima je vladajuća stranka izgubila. Takođe, sudovi su bili saučesnici gušenja medija, kako u već pomenutom oduzimanju „Studija B” tako i u presudama kojima su nastojali drakonskim kaznama da finansijski unište nezavisne medije.
- 6) Puna kontrola svih organa državne uprave ostvarivana je postavljanjem SPS kadrova na sva važnija mesta i njihovom kontrolom rada organa. Osim državne uprave, nastojanja je bilo da se ovlada svim jedinicama lokalne samouprave, usled čega je i došlo do jedne od većih kriza vlasti SPS-a, kada su odbili da priznaju poraz na lokalnim izborima 1996. godine.

I pored postojanja svih osobina stabilokratske vlasti, režim SPS-a 1990-2000. nije bio u celini ostvarena stabilokratija.²⁷ Razloga za to ima mnogo i može se početi od rezultata izbora. Osim prvih višestranačkih izbora u decembru 1990. godine po većinskom izbornom sistemu na kojima je SPS osvojio preko 190 od 250 mandata, ni na jednim republičkim izborima (1992, 1993. i 1997) SPS nije osvojio natpolovičnu većinu i nije mogao da samostalno formira vladu. Prema tome, salelitske stranke su bile neophodne bilo kao kratkotrajna podrška iz klupa, bilo kao koalicioni partneri. Stoga učešće tih stranaka u vladi nije bilo izraz dobre volje hegemonističke stranke prema satelitskim partijama, već nužnost.

²⁶ Maja 2000. godine je beogradska televizija „Studio B” oduzeta opozicionoj gradskoj vlasti i stavljena pod upravu SPS-a.

²⁷ Florian Biber smatra da režimi Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana nisu bili stabilokratija u punom smislu reči, već ih kvalifikuje kao „prethodnike” stabilokratije, zbog toga što je Evropska Unija njima davala povremenu podršku, ali ih nije smatrala pravim partnerima u integraciji (Biber 2019). Oscilujuće kvalifikacije Miloševića kreću se od „balkanski kasapin” do „faktor mira na Balkanu” i sasvim konkretnog bacanja bombi na njegovu rezidenciju 1999. godine. Bez obzira na to što je termin „stabilokratija” iskovan imajući u vidu ulogu takvih režima u stabilnosti Balkana, oni se često pretvaraju u suprotnost i upravo takvi režimi izazivaju konflikte. Stoga dobijaju na značaju one interne karakteristike stabilokratija koje navodi Stanković, uz opasku da se radi o „standardu političkog ponašanja, odnosno obliku političke prakse” (Milovanović 2019, 25).

Sve vreme vlade Slobodana Miloševića postojala je jaka opozicija čiju glavnu snagu je činio Srpski pokret obnove uz Demokratsku stranku. Ta opozicija je uspevala da ostvari značajan uspeh u vanparlamentarnim akcijama i, mada retko, na izborima, kao npr. na lokalnim izborima 1996. godine.

Propagandni mediji SPS-a sve vreme su bili brojno dominantni, ali su skoro sve vreme postojale barem jedne novine van kontrole („Naša borba”), jedna radio stanica („B92”) i jedna lokalna televizija („Studio B”). Taj broj se naglo povećao posle pobeđe opozicije na lokalnim izborima 1996. godine kada je iz propagandne mašine SPS-a otkinut jedan broj lokalnih televizija i radio stanica, kao npr. u Nišu, Kragujevcu, Pančevu, Kraljevu itd., kao i jedan broj privatnih televizija koji bi povremeno izlazio iz okrilja vlasti. Rad tih medija je često bio gušen ili čak sveden samo na jedne novine i jedan gradski radio, ali je njihovo permenetno postojanje kvarilo monolit SPS propagande.

Na planu zakonodavne vlasti dominacija hegemonске stranke bila je apsolutna i ne mogu se pronaći očigledni tragovi aktivnosti satelitskih stranaka. Organi pravosuđa i državne uprave bili su pod punom kontrolom SPS-a, ali su opštinski nivoi, naročito posle lokalnih izbora 1996. godine, bili oslobođeni diktata vlasti.

Stoga se ocena političkog stanja tokom decenije vlasti Slobodana Miloševića i SPS-a ne može u celini svesti na pojam stabilokratije ma koliko su takve tendencije bile prisutne ili čak ostvarivane u po nekom segmentu. Karakteristika Miloševićevog vremena je stabilokratija u pokušaju ili „nestabilna stabilokratija”.

Posebna destabilizacija se odigravala na Kosovu. Poslednje tri godine režima Slobodana Miloševića obeležene su izbijanjem oružanih sukoba na Kosovu i, naročito, tokom 72 dana borbenih dejstava NATO-a u SR Jugoslaviji. Ratne operacije, koje su uglavnom bile masivni udari vazdušnih snaga NATO-a, rezultirale su Kumanovskim sporazumom od 9. juna 1999. godine, kojim su vojne i policijske snage SRJ povučene sa Kosova, dok su snage KFOR-a, sastavljene od vojnika Ruske Federacije²⁸ i NATO-a, raspoređene na celom Kosovu. Prestanak bombardovanja je rezultat mirovnog plana Martija Ahtisarija²⁹ i Viktora Černomirdina³⁰ koji je usvojila Skupština Srbije.³¹ Rezultat bombardovanja NATO avijacije može se različito karakterisati – kao mir ili kao kapitulacija. Ta

²⁸ Ruske vojne snage su po naređenju predsednika Vladimira Putina povučene sa Kosova maja 2003. godine. Osim vojnika Ruske Federacije, u okviru snaga KFOR-a delovale su i oružane snage većeg broja zemalja van NATO-a (Ukrajina, Finska, Maroko itd)

²⁹ Marti Ahtisari je bio finski diplomata i, u trenutku pregovora, predsednik Finske.

³⁰ Viktor Černomirdin, premijer Rusije (1992–1998), bio je predstavnik ruskog predsednika u diplomatskoj aktivnosti oko prestanka bombardovanja.

³¹ Bez obzira na brojnu participaciju u tadašnjoj koalicionoj vladi (15 članova), Srpska radikalna stranka nije glasala za prestanak bombardovanja, već je plan Ahtisari-Černomirdin usvojen zahvaljujući glasovima opozicionog SPO-a.

ambivalencija iskazana je kroz proglašavanje mira rečima Slobodana Miloševića „Srećan nam mir”.³² Obnova koja je proklamovana neposredno po prestanku bombardovanja trebalo je da anulira povlačenje vojske i policije sa Kosova.

Pomračenje Sunca – najava kraja procesa stvaranja stabilokratije

Ratno stanje u verziji koja je bila prisutna u Srbiji tokom NATO bombardovanja sastojalo se u potpunoj cenzuri medija i uspostavljanjem jednog jedinog izvora informacija koji se multiplicirao na svim televizijama i radio stanicama. Uloga vojske u informativnom sistemu je povećana do maksimuma, a postavljanje penzionisanog političara, koji tokom svoje političke karijere nije imao dodirnih tačaka sa vojskom, za načelnika Odeljenja za moral u Generalštabu Vojske SCG, i to odmah u činu generala, govori o nastojanju da se politički usmeri vojni izvor informisanja uz očuvanje privida izvornosti.³³ Režimu koji izrasta u stabilokratiju takva medijska kontrola je potpuno odgovarala, a veoma poželjni građani sakriveni u skloništa i jako zabrinuti za svoje živote. Završetak bombardovanja i ratnog stanja ukinuo je apsolutnu kontrolu medija, koji se vraćaju u prethodno stanje. I bez obzira na to što su mediji u najvećem broju bili pod kontrolom Miloševićevog režima, vraćaju se i mediji, lokalni i privatni, koji se izmiču toj kontroli. Nova medijska blokada, ovog puta zbog pomračenja Sunca, trajala je nekoliko dana i predstavljala, s jedne strane, podsećanje na uspešnu medijsku kontrolu za vreme ratnog stanja i, s druge strane, a još važnije, probu kako se građani mogu uspešno „oterati” sa ulica i dobrovoljno samozaključati u svoje stanove.

Rat 1999. godine proizvodi oštru značenjsku opoziciju između proglašavanja POBEDE i stvarnog povlačenja države Srbije sa Kosova (PORAZ ili KAPITULACIJA), koja je kao suprotnost proklamovanog i realnog bila posredovana pojmovima MIR i OBNOVA. Time se vršila distrakcija sa pitanja rezultata sukoba sa NATO-om. MIR i OBNOVA predstavljaju medijaciju bazične opozicije proistekle iz dvoipomesečnog bombardovanja koje su neposredno osetili građani Srbije. Direktna transformacija kapitulacije u pobedu je nemoguća, ali, posredovano, veličanjem mira i momentalnim pristupanjem obnovi, uz permanentan diskurs o agresiji na Srbiju, povlačenje vojske i policije sa Kosova bleđi iako je očigledan rezultat bombardovanja. Veličanje mira je pokušaj da se okolnim putem proglasi pobjeda tako što će pobjeda postići mir. Pobjeda i poraz se međusobno logički isključuju.

³² Obraćanje Slobodana Miloševića 10.06.1999. godine.

³³ U takvoj ratnoj propagandi skoro svakodnevno je „obaran” po neki NATO avion kako bi broj oborenih tokom bombardovanja narastao na preko 60, iako dokaza o oborenim avionima ima daleko manje.

Kada se tome doda pojam „obnove” izvađen iz ideološke aparature koja je dominirala u godinama posle Drugog svetskog rata („Nema odmora dok traje obnova!”) i koji se tada legitimno uparivao sa „pobedom”, stalno ponavljanje započete ili uspešno obavljene obnove podstiče tu asocijaciju generacijama koje su ideološki ubeđivane u dvojstvo pobeda-obnova. Ako su te generacije naučile da je pre obnove bila pobeda, mora biti da se i pre ove obnove desila neka pobeda – glasi skrivena semantika „mira i obnove” iz 1999. godine. Dilema da li je rezultat bombardovanja NATO pobeda ili kapitulacija započeta je prvih dana po objavljivanju Kumanovskog sporazuma i traje decenijama.³⁴ Neposredno po objavljivanju Kumanovskog sporazuma nije bilo okruglih stolova na temu „pobeda ili kapitulacija”, ali se ta dilema nalazila u glavama svih građana koji su promišljali proteklo bombardovanje, odnosno napuštanje Kosova od strane vojske, policije i više desetina hiljada izbeglica, eufemistički nazvanih „interno raseljena lica”.³⁵

U takvoj situaciji političke i logičke kontradikcije između stvarnosti i neprihvatanja da se dogodila kapitulacija i stalnog proslavljanja pobede dogodilo se pomračenje Sunca.

Poređenje pomračenja

Ukoliko se razmotre shvatanja i akcije u vezi sa pomračenjima, vidi se da su Srbi seljaci mislili da nemani jedu Sunce, da pomračenje nagoveštava smrt vladara, a sprovodili akciju pucanja iz puške i lupanja u šerpe i lonce kako bi te nemani oterali. Prilikom pomračenja 1961. godine shvatanje je stvoreno delimično kroz obrazovni sistem (Poznavanje prirode i Geografija kao školski

³⁴ Na primer, na Okruglom stolu sa temom „Da li je Kumanovski sporazum pobeda, nerešeno (primirje) ili vojna kapitulacija”, održanom u Beogradu 18.06.2021. u organizacija Medija centra, jedan od potpisnika Sporazuma, tadašnji pomoćnik ministra spoljnih poslova Nebojša Vujović, ocenjuje da Kumanovski sporazum o napuštanju Kosova nije kapitulacija, jer je srpska vojska napustila Kosovo „neporažena” (<https://n1info.rs/vesti/potpisnik-kumanovskog-sporazuma-tvrdi-da-to-nije-bila-kapitulacija>). S druge strane, bivši ministar inostranih poslova Vuk Drašković smatra da je „Kumanovski sporazum predstavljao kapitulaciju Miloševićevog ratnog režima. Milošević je prihvatio da sve vojne, paravojne, policijske, parapolijske i sve druge oružane formacije i grupe iz Srbije napuste trajno Kosovo” (Radio Slobodna Evropa, 12.jun 2019. <https://www.slobodnaevropa.org/a/kapitulacija-koju-srbija-nije-priznala-/29994801.html>).

³⁵ Građani nisu bili u prilici da čuju tadašnjeg predsednika Srbije Milana Milutinovića, koji je po povratku sa neuspešnih pregovora u Rambujeu i neposredno pred bombardovanje na sednici skupštine, koja nije prenošena na televiziji, dva puta rekao: „Oni su nas stavili pred dilemu trupe ili bombe. Mi nećemo trupe”.

predmeti)³⁶ i pretežno kroz medije: Pomračenje Sunca je doživljeno kao astronomska pojava koja je uz manje mere opreza praktično besposledična, a akcija se sastojala iz gledanja pomračenja prema kome ne postoji znatnije osećanje zadovoljstva usled posmatranja. Pomračenje 1999. godine je, kao i u tradicijskoj kulturi srpskog sela, izazvalo strah. Samo je taj strah postao deo shvatanja kroz izuzetno snažnu i orkestriranu kampanju u kojoj su navođene negativne zdravstvene posledice posmatranja pomračenja. Akcija koja je proistekla iz tog shvatanja je zatvaranje u kuće ili podruma, zamračenje prozora i sl.

Ideja o poređenju društvenih događaja koji su pratili dva pomračenja Sunca, iz 1961. i 1999. godine, nije ni nova ni naša. U tekstu iz 2010. godine Vladimir Janković i Marija Šešić poredе raspoloženja koja su pratila ta dva pomračenja, posebno obraćajući pažnju na delatnost stučnjaka, prvenstveno astronoma, koji su u oba slučaja bili glas razuma objašnjavajući pojavu i njene moguće posledice. Kada se radi o 1999. godini, ta nastojanja su bila neuspešna (Janković and Šešić, 2010). Ipak, ovi autori smatraju da je vera u reč lekara koji su 1999. učestvovali u zastrašivanju građana zasnovana na popularnom pozitivizmu. „Pod popularnim pozitivizmom – pišu Janković i Šešić – podrazumevamo specifično socijalističku verziju poverenja u nauku i medicinu koja je zahvatila opštu populaciju nakon Drugog svetskog rata” (Janković and Šešić 2010, 25). Međutim, razlika između pomračenja 1961. i 1999. godine je u sadržaju izjava naučnika i lekara koje su medijski plasirane stanovništvu. Dok su objašnjenja i uputstva 1961. godine bila usmerena ka prosvetivanju građana o jednoj astronomskoj pojavi, uz nužne mere opreza a sa ciljem organizovanja specifičnog oblika besplatnog spektakla, uputstva iz 1999. godine su imala za cilj obmanu i zastrašivanje dirigovane politikom. Stoga se poređenjem dva pomračenja može problematizovati stav da: „Srpski strah od pomračenja pre je pokazao previše nego premalo nauke” (Janković and Šešić 2010, 25). U oba slučaja su mediji prenosili stavove nauke (medicine, astronomije, optike, tehnologije materijala), samo su birani oni stavovi koji će odgovarati političkoj agendi „savladavanja” pomračenja Sunca. Prema tome, bilo je, naravno u medijima, previše one „nauke” čiji su stavovi odgovarali planovima politike, a premalo one koja objektivno obaveštava građane o svojim saznanjima.

Bitna i sasvim očigledna razlika između političkih konteksta 1961. i 1999. godine se sastoji u razlici participacije građana u odlučivanju u dva politička sistema. U sistemu Josipa Broza političko delovanje građana se svodilo na aklamaciju politici „Tita i partije”. Čak i kada je sistem u narednoj deceniji ušao u seriju raznih kriza, one su se odigravale u užem krugu partije (Brionski plenum i smena Rankovića) i intelektualaca, na primer studentski protest juna 1968. i

³⁶ Po pitanju znanja o nebeskim telima između 1961. i 1999. godine opšte poznavanje kosmosa je uvećavano, pa je jedno vreme (do 1990) i u gimnazijskom kurikulumu za IV razred postojao predmet Astronomija.

progon grupe profesora sa Filozofskog fakulteta, kao i izbacivanje iz Centralnog komiteta Srbije Dobrice Ćosića i profesora Jovana Marjanovića (Ristanović 2012, 221-227 ili kroz mere vlasti da spreče negativna ekonomska („Privredna reforma”) i socijalna kretanja (liberalizacija putnih isprava i odlazak više stotina hiljada ljudi iz zemlje). U političkom životu građani nisu učestvovali, ali su podnosili posledice političkih odluka u sferi rada ili odlazili u inostranstvo.

Za razliku od političkog sistema jednopartijske vladavine, višepartizam je, uz sve sabotaže, postojao u Srbiji od 1990. godine do pomračenja Sunca 1999. godine, već skoro celu deceniju. Izbori na kojima učestvuju građani davali su različite rezultate, koji su u velikoj meri zavisili od stepena izborne krađe. Miloševićev SPS je ubedljivo pobeđivao u uslovima slabije kontrole i većeg falsifikovanja rezultata, a gubio ili tesno pobeđivao kada je kontrola bila organizovana i jaka ili kada se nije pribegavalo krađi na samim izborima. Česti izbori, kojima je sklona stabilokratija, imaju za samu stabilokratiju negativnu posledicu u vidu podizanja biračke kulture građana, boljeg upoznavanja sa izbornim pravilima i adekvatne reakcije na izborne rezultate. Takođe, realizovana ili pokušana izborna krađa, koja je u većoj ili manjoj meri bila sastavni deo svih izbora, sve više je podizala svest o tome da se pošteni izbori moraju tražiti, a izborna pobjeda braniti svim sredstvima, uključujući i direktnu akciju na ulici.

Građani Srbije su preživljavali izuzetno teške ekonomske situacije, kao što su inflacija sa mnogo nula,³⁷ redovi ispred prodavnica ili kada su rafovi u njima bili potpuno prazni. Takođe su preživeli i nekoliko kolapsa banaka u kojima su im propala znatna novčana sredstva.. Nijednom u tim situacijama se nije dogodio neki iole značajan protest ili demonstracije. To znači da su građani svoju političku delatnost čuvali za događaje izazvane političkim uzrocima. Nekoliko najvećih građanskih okupljanja uzrokovana su političkim zahtevima ili uzrocima. Okupljeni građani su 9. marta 1991. tražili smenu urednika Radio-televizije Beograd koji su klevetali i blatili vođe opozicionih stanaka.³⁸ Na Vidovdanskom saboru juna 1992. godine traženi su izbori usled nesrazmere glasova broja poslanika u parlamentu i sve više podataka o krađi na izborima 1990. godine. Masovni i trajni protesti održavali su se i u junu 1993. povodom hapšenja i prebijanja bračnog para Drašković. Najduži protesti dogodili su se krajem 1996. i početkom 1997. zbog očigledne krađe na lokalnim izborima u dvadesetak gradova i opština. I na kraju, pokušaj izborne krađe i nepriznavanja izbornog poraza Slobodana Miloševića na predsedničkim izborima 2000. godine doveo je do Petooktobarske revolucije u kojoj je srušen njegov stabilokratski režim.

³⁷ O hiperinflaciji za vreme Miloševićeve vlasti napisane su brojne studije (Dinkić [1995] 2000; Dimitrijević 1996; Petrović, Bogetić and Vujošević 1999; Popović 2022).

³⁸ Kao snažan motiv masovnog izlaska na ulice javlja se svest o disproporciji broja glasova i broja poslanika u parlamentu na izborima održanim nepuna tri meseca ranije i već tada formirano mnjenje o izbornoj krađi.

Ovi pokreti i jasno definisano delovanje pokazuju da su ljudi koji su u njima učestvovali politički motivisani, dok i najgora moguća ekonomska situacije ne motiviše na političko delovanje, izuzev, i to samo donekle, na promenu izbornih odluka.³⁹ Prema tome, ne radi se o umoru od političkog života (Janković i Šešić) već o potpunom ignorisanju pomračenja uma kome su građani bili izloženi. To ignorisanje nije posledica političkog zamora već nezainteresovanosti da se protestuje zbog beznačajnih stvari. To su politički izuzetno svesni ljudi koji čak ne vide svrhu u protestima usled loše ekonomske situacije⁴⁰ već svoju delatnost čuvaju i usmeravaju isključivo na politiku. Pogotovo što su upravo ti ljudi godinu dana kasnije, braneći izborne rezultate, učinili kraj režimu Slobodana Miloševića. Osim toga, pomračenje Sunca je asimetrično posledična pojava. Posmatračima ne donosi ništa osim svesti da su videli pomračenje Sunca, pa, stoga, sama po sebi budi vrlo malo pozitivnih motiva. Pred prvo od dva ispitivana pomračenja proganda je, nastojeći da od njega napravi spektakl, pominjala retkost pojave, navodeći velike vremenske intervale u kojima se javlja i neobičnost pojave koja dovodi do mraka ili sumraka usred dana. I tu se iscrpljivala pozitivna motivacija. S druge strane, mnogo navedenih opasnosti koje su navođene kao moguće posledice jesu snažna negativna motivacija, koja veoma lako nadvladava eventualnu radoznalost ljudi kao izvor želje da se posmatra pomračenje.

Metodološki osvrt (autoetnografija i istorijska komparacija): zaključna razmatranja

Nasuprot autoetnografiji kao samom kraju slepog koloseka jalovog ispitivanja „reprezentacije”, pod autoetnografijom podrazumevamo klasični etnografski postupak, samo što su istraživač i ispitanik sjedinjeni u jednoj osobi. Kao što se u standardnom etnografskom postupku pitanje postavlja ispitaniku, ovde istraživač to pitanje postavlja sam sebi. Bez obzira na to da li se radi o traženju podataka iz sadašnjosti ili prošlosti, kao što je u slučaju ranijeg istraživanja ponašanja navijača na fudbalskim utakmicama i dva pomračenja u Beogradu, isto

³⁹ U vreme najveće inflacije u kojoj je domaća valuta prekično prestala da postoji, a prodavnice bile prazne i humanitarne organizacije delile hleb na trgovima, održani su izbori za republički parlament 19. decembra 1993. g. Miloševićev SPS je osvojio 1.576.287, koalicija oko SPO 715.564, Šešeljevi radikali 595.467, DS 497.582 i DSS 218.056 glasova. Iz ovih rezultata se vidi da je u tom, ekonomski najgorem, trenutku SPS osvojio duplo više glasova od drugoplasirane liste ili samostalno više nego sve tri stranke demokratske orijentacije.

⁴⁰ U Srbiji se nikada nije desio nekakav „Marš gladnih” kakav je u Poljskoj okupio milion ljudi. Kuvanje pasulja na Trgu Nikole Pašića nazvano „opasuljivanje”, u organizaciji sindikata, prošlo je poput nekog umetničkog performansa.

pitanje bi se postavilo i klasičnom ispitaniku i samom sebi. Konkretno, „kakvo je bilo ponašanje navijača na utakmicama sa reprezentacijom Albanije u Beogradu?” (Kovačević 2020, 492) i „kakvo je bilo ponašanje građana na ulicama Beograda za vreme pomračenja 1961. i 1999. godine?”. Kao što se odgovori ispitanika potom klasifikuju na opis nečega što je doživljeno, viđeno ili se o tome samo čulo (Rajković 1974), tako i autoetnografija prati tu podelu u kojoj je implicitno sadržano i vrednovanje istinitosti odgovora. Iako opis doživljenog ne mora biti „istinitiji” od opisa viđenog, velika je verovatnoća da će oba biti verodostojnija od opisa na osnovu ispričanih tuđih iskustava ili tuđih sećanja na takođe ispričano. U dva navedena slučaja opisi koji se odnose na ranije događaje (utakmica iz 1967. i pomračenje iz 1961) pripadaju viđenom (posmatranje istočne tribine stadiona) i doživljenom (gledanje pomračenja na Kalemegdanu). U slučaju drugog pomračenja (1999) radilo se o ciljanom posmatranju u relativno manjem prostornom obimu, a kod druge utakmice (2015) takođe se radilo o posmatranju, samo što je posmatranje bilo ograničeno onim što je obuhvatio TV prenos.⁴¹

Uobičajena komparacija je geografska, što znači da se poredi pojave koje su u svojim pojedinačnim formama iste (i različite) na različitim prostornim lokacijama. Ređa je istorijska komparacija, gde se poredi pojave koje su u pojedinačnom obliku iste (i različite) na istoj prostornoj lokaciji u različitim vremenskim tačkama. U jednom ranijem pokušaju istorijske komparacije istraživano je ponašanje navijača albanske reprezentacije na utakmicama koje je ta reprezentacija igrala u Beogradu u razmaku od 48 godina (Kovačević 2020). Da bi se suzio kontekst u kome se posmatra neko ponašanje, potrebno je fiksirati određen broj okolnosti. U ovom slučaju radi se o utakmici istih (ili skoro istih) reprezentacija, u istom takmičenju, u istom gradu, pa čak i na istom stadionu. Za svako odstupanje, kao, na primer, da su utakmice igrane u različitim gradovima (Beogradu ili Zagrebu), bilo bi potrebno uvoditi više novih varijabli što bi analizu usložilo, a možda i onemogućilo. Ovakvo jedinstvo događaja (susret dve reprezentacije u istom takmičenju) i jedinstvo mesta (grad i stadion) omogućuju da se razlike u ponašanju navijača dovedu u vezu sa različitim političkim i širim socijalnim kontekstima. Ono što je obeležilo ove utakmice je politički aspekt navijanja, tj. iskazivanje političkog stava o jedinstvu Albanaca na Balkanu. Bitna razlika koja usmerava kontekstualizaciju ove pojave je to što je politički iskaz 1967. bio masovan, a 2015. pojedinačni. U prvom slučaju kontekstualizacija se vrši unutar relativno nedefinisanih stavova masa o političkom jedinstvu

⁴¹ Podaci dobijeni autoetnografskim intervjuom su u sva četiri slučaja bili upoređeni sa drugim dostupnim izvorima. U tri slučaja se radilo o obimnom materijalu što novinarskog svedočenja što već obrađenih sećanja i pisanih izvora, dok je na utakmici iz 1967. godine ponašanje navijača na istočnoj tribini stadiona JNA bilo zabeleženo samo u nekoliko sekundi filmskog snimka.

Albanaca i bitno drugačijih stavova političke elite koja ne hrli u zagrljaj Enveru Hodži i time ne rizikuje sudbinu Hodžinih saradnika. Sličan postupak je primenjen i u analizi dva pomračenja.⁴² Jedinstvo događaja i mesta podsećaju na stabilne uslove eksperimenta u okviru kojih deluje nezavisna varijabla (politički faktor preko medija) i konstatuje ponašanje ljudi kao zavisna varijabla. To što se društveno ponašanje ne može bez ostatka ili čak uopšte uklopiti u ekperimentalne sheme ne znači da postavljanje ovakvog problema ne pomaže u okrivljanju složenih uzročnih i funkcionalnih odnosa. Kao što je u tumačenju političkih agendi širih društvenih slojeva i društvenih elita poslužilo fiksiranje uslova u kojima se odvijao određeni događaj, tako se i u slučaju ponašanja koje je pratilo pomračenje može bolje sagledati odnos prema režimsko-medijskoj propagandi u onim segmentima stvarnosti koji se ne prepoznaju kao presudni, baš kao što nije bilo direktne reakcije na ekonomsku propast i siromaštvo.

Dva pomračenja karakterišemo kao „socijalistički spektakl” niskog ideološkog intenziteta i kao „pomračenje uma”, tj. medijsku agresiju stabilokratije u pokušaju. Namere nosilaca vlasti u ta dva slučaja su bile dopuna uobičajenih socijalističkih svetkovina i spektakla, i produžetak vremena straha posle dugotrajnog bombardovanja i skrivanja u skloništima. Kao što je socijalistički spektakl imao za cilj da bar nakratko skrene pažnju ljudi sa sopstvenih situacija i da zaborave na želje za obećanim pa zaboravljenim boljim životom, tako je i „pomračenje uma” imalo za cilj da ukloni dilemu da li je Srbija pobedila NATO ili kapitulirala povlačeći vojsku i policiju sa Kosova. Svaka distrakcije je dobra, a u nedostatku pozitivnih, tu funkciju obavlja i negativna, čak i efikasnije, tj. masovnije.

Kada se sagledaju rezultati oba medijska inputa, slabijeg 1961. i jačeg 1999, vidi se da je rezultat pozitivne kampanje „posmatrajte pomračenje” doveo do relativno masovne reakcije, dok je negativna kampanja dovela do, takoreći, stopostotnog sklanjanja sa ulica. U oba slučaja ljudi su reagovali na medijsku kampanju, samo što je prva imala slab motivacioni karakter, a druga izazivanje veoma snažnog straha. Ono što je zajedničko kampanjama za oba pomračenja je da same kampanje, a pogotovo pomračenje, traju kratko i građanin je po završetku pomračenja 1961. godine mogao da nastavi razmišljanje o višegodišnjim planovima za kredit i kupovinu fiće, a 1999. da nastavi razrešavanje dileme da li je bombardovanje okončano pobedom ili porazom.

Građani su 1999. godine zapravo ignorisali pomračenje. Kao što je 1961. bio potreban medijski stimulans da se građani uopšte zainteresuju za pomračenje, tako je i medijsko zastrašivanje dalo rezultat. Samo po sebi, pomračenje, odnosno njegovo posmatranje ne donosi ništa posmatračima. Bez obzira na to da li je neko prepoznao medijsku manipulaciju, sama manipulacija nije bila dovoljan motiv za aktivno suprotstavljanje. Suprotstavljanje političkoj manipulaciji

⁴² Mogućnost još jednog takvog proučavanja navedena je u napomeni 16.

je nešto drugo, jer ono ima za cilj realnu promenu koja je u ranije pomenutim političkim protestima uglavnom ostvarivana. Na primer, višemesečni protesti opozicije zbog krađe na lokalnim izborima 1996. su urodili plodom – režim Slobodana Miloševića je priznao krađu i prihvatio prave rezultate izbora, a protest zbog samo nagoveštene krađe izbora 2000. godine je doveo do priznanja rezultata i pada režima.⁴³

Ukoliko se bar na mah u posmatranje uvede i treća vremenska tačka drugačijeg prostornog obeležja, vidi se da između verovanja i akcija vezane za pomračenje Sunca u srpskom selu (đavola i demona koji jedu Sunce) i astrofizičkog objašnjenja položaja Sunca, Meseca i Zemlje, te sunčevog osvetljenja i senke koju Mesec pravi, postoji ključna razlika tj. diskontinuitet. Diskontinuitet je posledica novovekovnog procesa saznanja i širenja znanja o prirodnim pojavama sprovedenog kroz obrazovni sistem. U medijskom zastrašivanju građana pred pomračenje 1999. nisu korišćena tradicionalna verovanja, osim za uzbudljive naslove u novinama, već doterivanja tj. falsifikovanja naučnih saznanja. Sa druge strane, uočava se da postoji određena konstanta, tj. da pomračenje ima interferenciju sa politikom, čak i u tradicijskom verovanju o posledicama pomračenja. Može se zaključiti da je ulaz politike u kreiranje reakcije na pomračenje posledica toga što je pomračenje socijalno besposledično, zapravo prazan znak pogodan da se u njega upisuju ona značenja koja posednici moći žele.

Post scriptum – kad nema pomračenja,
dobre su i loptaste munje

JEZIVA POJAVA!

SUPERĆELIJSKE OLUJE DONOSE LOPTASTU MUNJU!

Meteorolog: Osigurati prozore i vrata po kućama, povrede su KOBNE!

U emisiji Usijanje meteorolog Doroteja Stanojević upozorila je građane na retku pojavu loptaste munje koja može predstavljati ozbiljnu opasnost po njihovu bezbednost i imovinu.

Doroteja je prvo podsetila na upozorenja koja je izdao MUP, naglašavajući važnost zatvaranja prozora i osiguranja domaćinstava od potencijalne opasnosti. Objasnila je da loptasta munja predstavlja svetleću kuglu punu elektriciteta koja je vrlo retka pojava, ali izuzetno opasna.

⁴³ Uz navedene proteste koji su uspeali da ostvare promene, mogu se pomenuti i protesti 9. marta 1991. koji su doveli do, makar kozmetičkih, promena na Radio Televiziji Beograd kroz smenu nekoliko urednika, zatim Vidovdanski sabor juna 1992. koji je prinudio Miloševića da raspiše vanredne izbore, kao i protesti koji su doveli do puštanja Vuka Draškovića iz zatvora (marta 1991. i juna 1993).

– Ukoliko se nalazite u zatvorenom prostoru, prvo je važno da obezbedite sve predmete koji bi mogli da odlete i prouzrokuju materijalnu štetu. Zatim, treba osigurati sve prozore na kući i ulazna vrata kako bi se sprečio ulazak loptaste munje u stambeni prostor. Takođe, preporučuje se zatvaranje svih unutrašnjih vrata kako bi se smanjila opasnost od jakog vetra koji bi mogao doneti ovu retku pojavu – objasnila je Stanojević.

Loptasta munja je neobičan prirodni fenomen čije kretanje ne može da se predvidi. Ukoliko bi se ovakva munja našla u stambenoj zgradi, mogla bi izazvati enormnu štetu i uništiti sve električne uređaje. Takođe, posetioци ili stanari takvih objekata bili bi izloženi ozbiljnim povredama.

– Mnogi ljudi nisu upoznati sa pojavom loptaste munje, ali zbog ovakvih potencijalnih opasnosti, važno je da građani budu informisani i preduzmu neophodne mere predostrožnosti kada su najavljeni nevremeni uslovi, zaključila je Stanojević.

„Kurir”, 25.07.2023, 21:03h

Reference

- Aranitović, Dobrilo. 2008. *Milovan Đilas. Bibliografija sa hronologijom života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Arnautović, Jelena. „Networking *Zabavna Muzika*. Singers, Festivals and Estrada”. In *Made in Yugoslavia. Studies in Popular Music*, edited by Danijela Baern and Ljerka Rasmussen, 15-24. New York and London: Routledge.
- Bieber, Florian. 2018. „The Rise (and Fall) of Balkan Stabilitocracies,„ *Horizons Winter* 10(3).
- Bogetić, Dragan i Ljubodag Dimić. 2013. *Beogradska konferencija nesvrstanih zemalja 1-6. septembra 1961. Prilog istoriji Trećeg sveta*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Bradford, Marlene and Robert S. Carmichael (ed.) 2007. *Notable Natural Disasters*. Vol. 1. Pasadena: Salem Press, Inc.
- Buhin, Anita. 2016. „Opatijski festival i razvoj zabavne glazbe u Jugoslaviji (1958.–1962). *Časopis za suvremenu povijest* 48(1): 139-159.
- Ćirković, Milan. 2009. „Totalno pomračenje uma”. *Peščanik* 13. avgusta 2009.
- Dimitrijević, Bojan B. 2020. *Ranković drugi čovek*. Beograd: Vukotić medija.
- Dimitrijević, Bojan. 1996. *Hiperinflacija*. Beograd: Svetlostkomerc.
- Dinkić, Mlađan. [1995] 2000. *Ekonomija destrukcije. Velika pljačka naroda*. Beograd: Stubovi kulture.
- Dobrivojević Tomić, Ivana. 2016. „Od krize do krize. Životni standard u Jugoslaviji 1955-1965”. *Pripsevki za novejšo zgodovino* 56(1): 145-160.
- Duda, Igor. 2005. *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Evropa.
- Đorđević, Tihomir. 1958. *Priroda u verovanju i predanju našeg naroda*. Knj.1. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Gerard, Emmanuel and Kuklick, Bruce. 2015. *Death in the Congo: Murdering Patrice Lumumba*. Cambridge-London: Harvard University Press.

- Grigorov, Dimitar. 2008. „Računajte na nas.’ ‘Odlomak’ o Titovoj štafeti ili Štafeti mladosti”. *Godišnjak za društvenu istoriju* 15(1-3): 105-136.
- Ivančević, Goran. 2017. „Partijski sistemi”. *Kultura polisa* 14 (33): 337-351.
- Janković Đ. Nenad. 1951. *Astronomija u predanjima, običajima i umotvorinama Srba*. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Janković, Vladimir and Maja, Šešić. 2010. *Atmosfear: Slobodan Milošević versus 1999 Solar Eclipse*. objavljeno na academia.edu. jula 2010. (https://www.academia.edu/3638412/Slobodan_Milošević_versus_the_1999_Solar_Eclipse)
- Janković, Vladimir. 2018. „The sun without a permit’: Serbian solar politics, informational risk cascades, and the Great Disappearing Act of August 1999”. *Social Studies of Science* 58(4): 589-614. <https://doi.org/10.1177/0306312718790812>
- Janjetović, Zoran. 2010. „Selo moje lepše od Pariza’ – narodna muzika u socijalističkoj Jugoslaviji. *Godišnjak za društvenu istoriju* 17(3): 63-89.
- Jovanović, Slobodan. 1929. *Vlada Aleksandra Obrenovića. Knjiga prva (1889-1897)*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.
- Kastratović Ristić, Veselinka. 2012. „Kontinuitet u diskontinuitetu: telesne vežbe, sleptovi, štafetne palice”, u *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, uredio Ivan Kovačević, 141–158. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Kovačević, Ivan. 1988. „Etnološka građa o ‘tradicionalnoj kulturi’ i psihološko istraživanje socijalizacije – pogled etnologa”. *Raskovnik: časopis za književnost i kulturu na selu* 14(53-54): 109-112.
- Kovačević, Ivan. 2001. *Istorija srpske etnologije, I, Prosvetiteljstvo*. Beograd: Srpski geneološki centar.
- Kovačević, Ivan. 2016. „Život Srba seljaka u Srbiji devetnaestog veka – vremensko-prostorno-tematske koordinate buduće stalne postavke”. U *Ka novoj stalnoj postavci Etnografskog muzeja*, uredio Miloš Matić. 205-209. Beograd: Etnografski muzej u Beogradu:
- Kovačević, Ivan. 2020. „Keče i dron. Modeli političke ekspresije na fudbalskim utakmicama albanske reprezentacije u Beogradu”. *Etnoantropološki problemi* 15(2): 489-505. <https://doi.org/10.21301/eap.v15i2.6>
- Lučić Todosić, Ivana. 2002. *Od trokinga do tvista. Igranke u Beogradu 1945-1963*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Lukić Krstanović, Miroslava, 2010. *Spektakli XX veka. Muzika i moć*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Milkić, Miljan. 2012. *Jugoslavija, Italija i tršćanska kriza 1948-1954*. doktorska disertacija odbranjena na Fakultetu političkih nauka (<https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/3103/Disertacija.pdf?sequence=4&isAllowed=y>)
- Milovanović, Ivan. 2019. „Uloga Evropske unije u (p)održavanju stabilokratskih režima na Zapadnom Balkanu”, u *Sukobi. Stabilnost. Demokratija?*, uredio Dušan Pavlović, 23-36. Beograd: Udruženje za političke nauke i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Mikhailov, A. A. 1960. „The Solar Eclipse of February 15, 1961”. *Soviet Astronomy* Vol. 4: 64-73.
- Mišković, Vojislav V. 1961. „Potpuno Sunčevo pomračenje od 15 februara 1961: rezultati i utisci”. *Godišnjak našeg neba XXVI*.

- Mitrović, Aleksandar V. 2014. „Kratak pregled ‘đilasologije’. Prilog izučavanju biografije jedne istorijske ličnosti”. U *Istoriografija i savremeno društvo*. Tom. 1. uredila Bojana Dimitrijević, 231-247. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Petrović, Pavle, Željko Bogetić and Zorica Vujošević . 1999. „The Yugoslav Hyperinflation of 1992–1994: Causes, Dynamics, and Money Supply Process”. *Journal of Comparative Economics* 27(2): 335-353.
- Popović, Danica. 2022. „Yugoslav Hyperinflations and Our Saviors”. *Panoeconomicus* 69(2): 233-245. <https://doi.org/10.2298/PAN2202233P>
- Radić, Radmila. 1999. „Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskih prostora sredinom pedesetih godina”. *Istorijski zapisi* 72(1-3): 171-191.
- Rajković, Zorica. 1974. „Obilježja etnografske građe i metode njezina terenskog istraživanja”. *Etnološki pregled* 12:129-134.
- Raković, Aleksandar. 2011. *Rokenrol u Jugoslaviji 1956-1968*. Beograd: Arhipelag.
- Ristanović, Petar. 2012. „Dobrica Ćosić i otvaranje kosovskog pitanja 1968. godine”. *Baština* 33: 197-230.
- Sartori, Giovanni. [1976] 2005. *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*. Colchester: ECRS.
- Simovljević, Jovan L. 1960. „Potpuno sunčevo pomračenje od 15. februara 1961”. *Godišnjak našeg neba XXV*.
- Stanković, Vladan. 2019. „Stabilokratija”. *Srpska politička misao* 26(2): 207-226. <https://doi.org/10.22182/spm.6422019.9>
- Timotijević, Miloš. 2005. *Karneval u Guči. Sabor trubača 1961-2004*. Čačak: Narodni muzej i Legenda.
- Tripković, Đoko. 1998. „Uspon i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine”. *Istorija 20. veka* 2:129-141.
- Vučetić, Radina. [2011] 2019. *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija popularne kulture šezdestih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.
- Woodard, Susan L. 1995. *Socialist Unemployment – The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*. Princeton: Princeton University Press.

Istorijski izvori

- Arhiđakon Toma. 1266. *Historija Salonitana*. (Hrvatski prevod Olge Perić) 2003. Split: Književni krug.
- Jagić, Vatroslav. 1874. Krmčaja Ilovička godine 1262. *Starine* VI. 83.
- Milicević Đ. Milan.[1867-1877. i 1894] 1984. *Život Srba seljaka*. Prosveta: Beograd.

Ivan Kovačević
Faculty of Philosophy,
University of Belgrade, Serbia
ikovacev@f.bg.ac.rs

Danijel Sinani
Faculty of Philosophy,
University of Belgrade, Serbia
dsinani@f.bg.ac.rs

Two Eclipses – Contribution to Understanding Nature and Society

The aim of this paper is to illustrate how a cultural response is shaped by a natural phenomenon. A solar eclipse is, in a sense, a laboratory for humans have no influence on this natural phenomenon and the occurrence of the phenomenon itself, for the most part, has no significant consequences on people. This analysis is focused on two solar eclipses that occurred in Belgrade on February, 15th 1961 and on August, 11th 1999. The behavior of the citizens during these eclipses was entirely different. In 1961, the citizens curiously observed the eclipse through special glasses or darkened glasses whereas in 1999 they withdrew to their homes, avoiding any contact with the outside world. These contradictory behaviors were influenced by the positive propaganda in 1961 and the panic and fear stricken propaganda induced in 1999, both of which were created by the media under the control of the authorities of the time. Through the analysis of these dissimilar behaviors, as well as different contexts in which they occurred, deeper meanings are discerned, considering both the intentions of the authorities and the citizens' reactions to media propaganda related to these eclipses. It is also observed that there is a certain constant, i.e., each eclipse is closely intertwined with politics, even regarding traditional beliefs about the consequences of an eclipse. It may be concluded that the intrusion of politics into shaping the response to an eclipse is a consequence of the fact that the eclipse is socially consequence-free, so as to say an empty sign suitable for inscribing new meanings that holders of power wish to convey.

Keywords: Solar eclipse, Belgrade, 1961, 1999, socialism, Milošević's regime, spectacle, political distraction

*Deux éclipses – contribution à la connaissance
de la nature et de la société*

L'objectif de ce travail est de montrer comment se crée une réponse culturelle à un phénomène naturel. L'éclipse du Soleil est en un certain sens un laboratoire, car l'homme n'a aucune influence sur ce phénomène naturel, et le

phénomène lui-même pour sa plus grande part n'a pas de conséquences sur les humains. L'analyse se concentre sur deux éclipses survenues à Belgrade, l'une le 15 février 1961, l'autre le 11 août 1999. Le comportement des citoyens au cours de ces deux éclipses a été complètement différent. En 1961, les gens avaient contemplé l'éclipse avec curiosité à travers des lunettes spéciales ou des verres noircis, alors qu'en 1999 ils s'étaient cachés dans leurs maisons en évitant tout contact avec l'extérieur. Des comportements aussi différents étaient provoqués par une propagande positive en 1961 et par la provocation de la panique et de la peur en 1999. L'un et l'autre ont été créés par les médias contrôlés par le pouvoir. Par une analyse des comportements et du contexte dans lequel ils se sont exprimés, sont relevées des significations – aussi bien les intentions des autorités que les réactions des citoyens à la propagande médiatique concernant les éclipses.

Mots clés: éclipse du Soleil, Belgrade, 1961, 1999, socialisme, régime de Milošević, spectacle, distraction politique

Primljeno / Received: 7.10.2023.

Prihvaćeno za objavljivanje / Accepted for publication: 15.11.2023.